

SOURCE STUDIES

DOI: 10.46340/ephd.2023.9.3.1

Nadiia Lyubovets, PhD in HistoryORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8811-6627>*Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine***TRAVEL NOTES OF LUKA YATSENKO-ZELENSKYI
IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT
OF THE UKRAINIAN MEMOIR TRADITION
OF THE XVIII CENTURY****Надія ЛюбоVECЬ, к. і. н.***Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського, Київ, Україна***ПОДОРОЖНІ ЗАПИСКИ ЛУКИ ЯЦЕНКА-ЗЕЛЕНСЬКОГО
У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МЕМУАРНОЇ
ТРАДИЦІЇ XVIII СТОЛІТТЯ**

The travel notes of Luka Yatsenko-Zelenskyi are considered in the context of the development of the Ukrainian memoir tradition, the complex and long path of genre development, the circle of authors, and thematic focus. The first sample of travelers in the Ukrainian memoir tradition appeared in the 12th century. The genre of travelers has gone from classic descriptions with a pronounced Christian component to journeys that contained, in addition to religious, secular motives with the inclusion of plots with biographical and historical information. The most vivid changes in the genre of pilgrimage prose can be traced in "Journeys to the Holy Places of the East from 1723 to 1747" by Vasily Hryhorevich-Barsky, which had a pronounced educational and secular character. The handwritten work of Luka Yatsenko-Zelensky "The Younger Grigoryevich" belongs to travels with secular motives. It has been established that the manuscript of the travel notes is most likely in the archives of Moscow and St. Petersburg. In Ukraine, they were published for the first time by Dmytro Yavornytskyi under the title "Two Trips to Zaporizhia Sech Yatsenko-Zelensky, a Monk of the Poltava Monastery in 1750-1751." in Ekaterinoslav in 1915. Luka Yatsenko's travels included classic descriptions of the Christian shrines of the East – descriptions of different aspects of the life of Eastern Orthodox monasteries, customs and the life of monks are presented. However, they were saturated with biographical information, including descriptions of the author's stay in the Poltava Holy Cross Monastery, correspondence with the Poltava hieromonk Martinian, life in Istanbul. At the same time, full of historical information, in particular, about Ukrainian and Russian church and secular dignitaries, about the trip to Zaporizhia Sech in 1749, 1750 and 1751. – representatives of Cossack officers, ordinary Sechevichs, Haydamaks, merchants, burghers and peasants. Luka Yatsenko-Zelensky's notes are a sample of baroque works with their inherent humor, which was called "Cossack" in literary studies.

Keywords: ukrainian memoir tradition, travel notes, Luka Yatsenko-Zelenskyi, Archimandrite Leontius, memoirs.

Постановка проблеми. Українська мемуарна традиція має довгу історію. Її початок відноситься до XII ст., коли з'являється перший зразок українських мемуарів – «Автобіографія» Володимира Мономаха. У подальшому відбувається розвиток мемуарних жанрів, розширюється коло авторів, відбувається збагачення тематичної спрямованості. За часів Київської Русі, у XII ст.

поряд з автобіографіями з'явився – ще один жанр мемуарної літератури – подорожні записки (ходіння), які в літературознавстві розглядають як паломницьку прозу, тревелог¹, яка містить розповідь про паломництво до Святої землі. Жанр подорожніх записок пройшов шлях від класичних описів з яскраво вираженою християнською складовою, що було характерно для XII ст., до мандрів, які мали окрім релігійної складової і світські мотиви з включеннями сюжетів з біографічними, історичними відомостями.

Мета досліджень – з'ясувати місце та роль записок луки Яценка-Зеленського в українській мемуарній традиції, причини звернення автора до жанру подорожніх записок, їх джерелознавчу складову. Застосовано загальнонаукові *методи* аналізу й синтезу, а також джерелознавчі методи, що ґрунтуються на основі історизму та об'єктивності і дають змогу вивчити мемуарний наратив.

Виклад основного матеріалу. Подорожні записки/мандри містять розповідь про паломництво до Святої землі, яка ведеться від імені автора та містить елементи автобіографічного жанру й опис суб'єктивних вражень від побаченого². Цікавим є підхід у вивченні жанру мандрівок до святих місць як розтягнутої в часі і просторі «... обрядодії, проші і самопожертви, що зорганізовані у певний сценарій-схему, яку паломник наперед знає і послідовно виконує. І мета подорожі – не тільки вклонитися святим місцям, а й очиститись духовно, самореалізуватися у географічній та духовній дорозі»³.

У сучасному літературознавчому дискурсі подорожні записки розглядають в рамках документалістики, зокрема такої її складової як мемуаристика. З одного боку, записки розглядаються як література факту, що вміщує правдиву документальну розповідь із життя автора, з іншого – визнається можливість трансформації цього жанру із документального в художньо-документальний, або й цілком художній⁴.

Найбільш цікавими є мандрівні записки в яких прослідковується яскравий авторський початок, який вирізняється за Іваном Франком – «сильною індивідуальною закрутою», коли автор долає усталені норми, виривається поза межі традиції, шукає оригінального слова, і в його творах пробивається «могуча індивідуальність»⁵.

Такі мандрівні тексти виступають засобом пізнання світу і самого себе та знаряддям комунікації (передачі соціального досвіду) автора зі своїм читачем. Пізнавальний аспект мандрівних текстів змушував автора вносити до твору не лише описом святих місць та сакральних текстів, а й вміщувати різноманітний світський матеріал. Петро Білоус акцентує на мемуарному характері ходінь до святих місць, оскільки автори допускають «... долю суб'єктивності у зображенні побаченого в дорозі, і цим правом скористався не один паломник, іноді висловлюючи і своє бачення, своє враження»⁶. Тому спогади про більш чи менш віддалене минуле, реконструкція його у мандрівних текстах, його рецепція виступають важливим моментом у розумінні автором своєї ідентичності та навколишнього світу. В той же час дає читачеві уявлення про картину світу автора та епохи.

Важливою ознакою мандрівних текстів є їх орієнтація не на час, а на простір. Адже твір паломника передає «... враження руху, який видозмінюється, перетікає через простір і час,

¹ Термін тревелог (анг. – travelogue) – для визначення текстів, що поєднанні темою подорожі та вміщують враження автора від місць де він побував та їх опис.

² Найбільш ґрунтовними дослідженнями про українську паломницьку літературу є праці П. Білоуса : «Паломницький жанр в історії української літератури» (Житомир, 1997), «Українська паломницька проза: історія жанру». (Київ, 1998), «Літературна медієвістика : вибрані студії» в 3-х томах (Житомир, 2012; Ч2) «Тяжіння святої землі. Українська паломницька проза» (Київ, 2013). Згадки про цей жанр знаходимо в працях І. Франка, Д. Чижевського, М. Возняка, В. Шевчука. Серед сучасних досліджень мандрівної літератури XIX-XX ст. маємо видання М. Будзар та Є. Ковальова «Теренами Європи : особний досвід українського панства» (Київ, 2019), колективну монографію «Стратегії мемуарної та мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини XIX – першої половини XX століття» (Львів, 2020) та ін.

³ Білоус П. (1997). *Паломницький жанр в історії української літератури*. Житомир, 40.

⁴ Див. : Галич О. А. (2008). *У вимірах non-fiction: Щоденники українських письменників XX століття*. Луганськ: Знання, 198; Федунь М. (2017). *Українські подорожі: західноукраїнська мемуаристика перших десятиріч XX століття. Спогадова праця Осипа Назарука «Венеція. Катедра Святого Марка. Палата Дожів»*. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника» 6–56; Черкашина Т. (2014). *Мемуарно-автобіографічна проза XX століття: українська візія*. Харків: Факт, 380 та ін.

⁵ Франко І. (1983). *Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 28. Літературно-критичні праці (1890-1892)*. Київ: Наукова думка, 78.

⁶ Білоус П. (1997). *Паломницький жанр в історії української літератури*. Житомир, 42.

об'єднуючи їх у видовжену конструкцію, спрямовану вершиною до божественного начала, а в географічному просторі – до святого місяця»¹.

В українській традиції мандрівних текстів найбільш вивченими є записки родоначальника цього жанру ігумена Данила² «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена» з яскраво вираженою християнською складовою. Подорожі в Святу землю були традиційними для цього часу та зумовлювалися прагненням молодого церкви Київської Русі зміцнитися шляхом безпосереднього спілкування з християнським Сходом, що підвищувало її авторитет, включало у сферу християнських відносин. Своє продовження жанр подорожніх записок отримав у XVIII столітті і найбільш яскраво представлений світськими записками Василя Григоровича-Барського³ «Мандри святыми місцями Сходу з 1723 по 1747 рік». Однак, подорож Василя Григоровича-Барського швидше нагадувала освітні мандри студентів, котрі ходили в Європу по науку, а не традиційні паломницькі твори. Тому і його записки, здебільшого були наповнені світськими мотивами. Набагато менше відомо про подорожні записки письменника та мандрівника Луки Яценка-Зеленського. Біографічні відомості про нього також дуже стислі.

Перші дослідження життя та подорожніх записок Яценка-Зеленського були здійсненні на початку XX ст. Зокрема, протоієреєм Андрієм Поповим та Дмитром Яворницьким⁴. Із більш сучасних досліджень життя та діяльності Луки Яценка присвячені статті С. Білоконя (надруковано частину самим записок), Т. Кузик, В. Мільчева⁵. Сергій Білокінь акцентує увагу на барокових мотивах втору Луки Яценка-Зеленського, а не на історичну складову: «... Яценко й не збирався писати історичну реляцію. У нього зовсім інша мета, а відтак – інший жанр і навіть рід. Це взагалі не історичний твір! Це розкішна барочна проза. \diamond Ми вже ладні милуватися цим рясним хитросплетінням слівес, насолоджуємося ними, а темні місця сприймаємо як особливості його поезики»⁶. Однак віднесення його до барокової прози, тим не менше, на нашу думку, не зменшує вартість записок як історико-біографічного джерела. В статтях Т. Кузик та В. Мільчева розглянуто джерелознавчий потенціал записок Луки Яценка з історії козацтва.

Лука Зеленський-Яценко (у чернецтві Леонід, потім Леонтій) (світське – Лука Степанович) народився 1729 р. в селі Мачухи під Полтавою у сім'ї Степана Яковича Яценка та Дарії Власівни Яновської. Прадід його матері мав прізвище Зеленський (за сімейними споминами, був региментарем⁷ польського полку, що стояв в Україні). Прізвище прадіда з часом стало псевдонімом правнука. Щодо долі батька, то у записках про поїздку в Запорізьку Січ знаходимо відомості, що той помер у віці 82 років 1751 р. і був похоронений в Хрестовоздвиженському монастирі (Полтава)⁸. Освіту Лука здобув удома. Замолоду вирішив присвятити себе служінню Богу, у 19 років постригся в ченці. Був намісником полтавського Хрестовоздвиженського монастиря.

¹ Білоус П. (1997). *Паломницький жанр в історії української літератури*. Житомир, 45.

² Данило, ігумен (Данііл Паломник; р.н. і р.с. невід.) – церковний діяч, автор першого у літ. Київської Русі опису подорожі по Святій землі – "Хождение Даниила, Руськыя земли игумена" Був ігуменом одного з чернігівських монастирів або, як доводять окремі дослідники, єпископом Юр'ївським (поставлений 1114). Близько 1106–1108 років відвідав Палестину з метою засвідчити істину про місця, пов'язані з подіями і особами Священної Історії, зокрема, з народженням, мученицькою смертю і воскресінням Ісуса Христа.

³ Григорович-Барський Василь Григорович (Плака, Альбов) (1701, м. Київ –1747, там само) – мандрівник, паломник, учений, письменник. Під час подорожей вивчав пам'ятки мистецтва та архітектури, історію, економіку, освіту, побут і звичаї різних народів.

⁴ Див.: Попов А. П. (1914). «Младший Григорович», новооткрытый памятник по святым местам 18 в. *Труды 15-го археологического съезда*. Москва, 1, 88–89; Попов А.П., протоиерей. (1915). *Младший Григорович. Новооткрытый паломник по св. местам XVIII века*. Кронштадт, 216; Эварницкий Д. И. (1915). *Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750-1751 гг.* Екатеринослав: Тип. К.А. Андрущенко, 104.

⁵ Білоконь С. (1988). Яценко Л. Молодший Григорович: уривок [про поїздку на Січ]. *Вітчизна*, 2, 184–191; Кузик Т. (2005). Коли Лука Яценко-Зеленський бував у Запорізькій Січі? *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 10, 216–224; Мильчев В. І. (2011). Козацькі наративи XVIII століття як джерело вивчення соціальної історії Запоріжжя. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXX, 244–251.

⁶ Білоконь С. (1988). Яценко Л. Молодший Григорович: уривок [про поїздку на Січ]. *Вітчизна*, 2, 185.

⁷ Региментар – у Речі Посполитій ХУІІІ–ХУІІІ ст. титул: воєначальника, тимчасового заступника гетьмана в період, коли гетьман внаслідок певних обставин (хвороба, полон) не міг виконувати своїх функцій.

⁸ Эварницкий Д.И. (1915). *Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха полтавского монастыря, в 1750-1751 гг.* Екатеринослав: Тип. Н.А. Андрущенко, 67.

Щодо його подорожей, відомо, що перша була здійснена у 1750 р. та 1751 р. до Запорізької Січі. Один раз один він відвідав Троїцьку Сергієву лавру. А приблизно у 1764 р. вирушив до святих місць. По дорозі назад, у 1766 р. був назначений настоятелем посольської церкви у Стамбулі. У Полтаву вже не повернувся і після закінчення служби залишився у Стамбулі. Хоча вів переписку і своїм старим другом полтавським ієромонахом Мартиніаном.

Мандруючи святими місцями, Лука Яценко займався пізнанням навколишнього світу, вивчив італійську, французьку, грецьку, турецьку мови, що дало йому можливість займатися перекладами, вести полеміку з представниками православної та інших вір. Частина свого часу у мандрах присвятив знайомству з історією літератури і культури європейських народів. Це характеризує його як допитливу та освічену особистість. Десь у 80-х рр. ХУІІІ ст. він прочитав записки Василя Григоровича-Барського і під їх впливом вирішив зібрати всі нотатки (називає їх «лоскутки») про свої подорожі в один твір.

Мандрівні нотатки, які Лука вів із 1785 р. до кінця життя (помер у 1807 р. у Стамбулі (Константинополь), мають виразний автобіографічний характер, містять враження від подорожі та мають ознаки барокового стилю. За визначенням Дмитра Чижевського бароко в літературі та житті – «... це потреба руху, зміни, мандрівки, трагічного напруження та катастрофи, пристрась до смілих комбінацій, до авантури; в природі барок знаходить не стільки статику та гармонію, як напруження, боротьбу, рух; а головне, барок не лякається самого рішучого «натуралізму», зображення природи в її суворих, різких, часто неестетичних рисах, – поруч із зображенням напруженого, повного життя знаходимо в бароку і якесь закохання в темі смерті; барок не вважає найвищим завданням мистецтво пробуджувати спокійне релігійне чи естетичне почуття, для важливіші зворушення, розбурхування, сильне враження»¹.

Літературознавці відзначають відчутний вплив на Луку Яценка

«Мандрів» Василя Григоровича-Барського, про що свідчить винесення у заголовки – не виданні. Досліджуючи долю мандрівних записів Луки Яценка на початку ХХ ст., Д. Яворницький пише, що десять із тринадцяти зошитів, а саме 1 – 9 та 13 зберігалися в архівах С.-Петербургу та Москви, а 10, 11 і 12 не знайдені². Рукописи мемуарів Луки Яценка (якщо вона не втрачена), має знаходитися в російських архівах³.

Опис змісту мемуарних записок Луки Яценка подав свого часу протоієрей Андрій Попов у «Трудах XV археологического съезда» під заголовком «Младший Григорович: Новооткрытый паломник по святым местам XVIII в.»⁴. Раніше видав книгу присвячену Луці Яценку, яка вийшла у Кронштадті⁵.

Таким чином, записки Луки Яценка складаються із 13 рукописних томів. Перші три томи вміщують опис подорожі по святих місцях Близького Сходу. Третій том містить спогади автора про життя козаків Запорізької Січі. Четвертий і п'ятий томи присвячені Константинополю та проживанню автора у цьому місті. У шостому, сьомому, восьмому томах вміщено розповідь про мандри в Росію під час російсько-турецьких воєн 1768 і 1787 рр. Дев'ятий і тринадцятий томи складають окремі твори Луки Яценка. Серед яких: «Нравоучительная исповедь правовірного християнина и истиннокающегося в грѣхах своих»; «Украинская сказка», де, наслідуючи Руссо, автор висміює систему виховання того часу; побудована (за зразком журналу І. Крилова) «Почта духов», куди входять церковні історії, приклади з філософських творів ХVІІІ ст. за допомогою яких Яценко висміював західну інквізицію та ідеологію лютеран. Десятий, одинадцятий і дванадцятий томи втрачено⁶. Доля іншої частини рукопису, зокрема і розповіді про паломництво до святих місць, поки що невідома.

¹ Чижевський Д. (1956). *Історія української літератури = History of Ukrainian Literature : від початків до доби реалізму*. Нью-Йорк: УВАН у США, 249.

² Яворницький Д.І. (1915). *Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха полтавского монастыря, в 1750-1751 гг.* Екатеринослав : Тип. Н.А. Андрущенко, УІІ.

³ Голобуцький П.В. Зеленський–Яценко Леонгій (2005). *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й*. Київ: В-во «Наукова думка», 324-325

⁴ Попов А.П. (1914). *Младший Григорович: Новооткрытый паломник по святым местам XVIII в. Труды XV археологического съезда*. Москва, 88-89.

⁵ Попов А.П., протоієрей. (1911). *Младший Григорович. Новооткрытый паломник по св. местам XVIII века*. Кронштадт, 216.

⁶ Білоус П. (1997). *Паломницький жанр в історії української літератури*. Житомир, 37-38.

На сьогодні записки Луки Яценка з описом Запорізької Січі (третій том записок), яку він відвідав у 1750 і 1751 роках є одним з небагатьох мемуарних джерел з історії Січі. Ознайомитися з ними можна за виданням підготовленим Дмитром Яворницьким під назвою – «Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750–1751 гг.»¹. Уривки записок цього періоду було надруковано у 1988 р. у ж. «Вітчизна»². У 2012 р. Грибовський В.В. та Мільчев В.В.³ видали оновлений варіант з примітками та коментарями записок Луки Яценка, взявши за основу видання Д. Яворницького 1915 р. Видання вміщує «Передмову» Д. Яворницького та два розділи : «Поездка в Запорожскую Сечь в 1750 году », «Поездка в Запорожскую Сечь в 1751 году».

В передмові до видання Дмитра Яворницький зазначає їх важливість з точки зору інформації про «... церковных порядков домашней жизни, нравов, суда и казней у запорожцев»⁴. До недостатків відносить – «...досадное многословие его и в некоторых местах туманное изложение, главным образом там, где автор выводит лиц, ведущих между собой спор о различных религиозно-богословских и догматических вопросах ... и сочиняют новые слова...»⁵.

Основною інтенцією поїздки в Січ для Яценка був збір милостині на Полтавський Хрестовоздвиженський монастир. Мандруючи Січчю, він отримав унікальну інформацію про повсякденне життя козацтва середини XVIII ст., яку згодом занотував у своїх мемуарних текстах. Він пише про побут запорізьких козаків, характер релігійності, сміхову культуру, розваги, ставлення до смерті тощо. Адже бароковий характер записок, на думку С. Білоконя зумовили «... крайній, близький до бруталності раціоналізм і натуралізм, схильність до травестії та пародії, в описі життя [козацтва] підміну комічного серйозним і навпаки, любов до повчань та ін. Здається, що якби Яценко жив раніше, то цілком міг би брати участь у складанні листа до султана...»⁶, що робить їх цікавим читанням і для сучасника.

Висновки.

Записки Луки Яценка-Зеленського є свідченням продовження української традиції мандрівної прози у XVIII ст., яка розвивалася з XII ст. Ця традиція пройшла довгий шлях від паломницьких творів з яскраво вираженою християнською складовою до більш світських мандрівок. Найбільш характерним зразком класичних паломницьких творів є «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена». Своє продовження жанр подорожніх записок отримав уже XVIII ст., де переважали світські мотиви. Ця тенденція представлена у записках Василя Григоровича-Барського «Мандри святими місцями Сходу з 1723 по 1747 рік». Подорожні записки письменника та мандрівника Луки Яценка-Зеленського, які автор писав під впливом книги подорожей Василя Григоровича-Барського (про це свідчить і назва твору Луки) також носили більш світський характер, хоча традиційно християнству приділено багато уваги. Зокрема, подано описи різних сторін життя східних православних монастирів, звичаїв та побуту ченців. Однак, автор наводить одночасно автобіографічну та історичну інформацію, що свідчить про історико-джерелознавчий потенціал записок. Ним описано його перебування в Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі, життя у Стамбулі, поїздки на Запорозьку Січ у 1749, 1750 та 1751 рр., його переписку з полтавським ієромонахом Мартиніаном. Записки Луки Яценка-Зеленського є зразком барокових творів з притаманним їм гумором, що дістав у літературознавстві назву «козацького».

References:

1. Bilokon, S. (1988). Yatsenko L. Molodshyi Hryhorovych: uryvok [pro poizdku na Sich] [The Younger Hryhorovych: excerpt [about the trip to Sich]. *Vitchyzna*, 2, 184–191. [In Ukrainian]
2. Bilous, P. (1997). Palomnytskyi zhanr v istorii ukrainskoi literatury [Pilgrimage genre in the history of Ukrainian literature]. Zhytomyr. [In Ukrainian].
3. Halych, O. A. (2008). U vymirakh non-fiction: Shchodennyky ukrainskykh pysmennykiv XX stolittia [In non-fiction dimensions: Diaries of Ukrainian writers of the 20th century]. Luhansk : Znannia. [In Ukrainian].

¹ Яворницький Д.И. (1915). *Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха полтавского монастыря, в 1750-1751 гг.* Екатеринослав : Тип. Н.А. Андрущенко, 119.

² Леонтій-Лука Яценко (Зеленський). (1988). Молодший Григорович (уривок). *Вітчизна*, 2, 184 -191.

³ Грибовський В.В., В.І. Мільчев (Comps.). (2012). *Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749 – 1750 і 1751 рр.* Київ, 100.

⁴ Яворницький Д.И. (1915). *Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха полтавского монастыря, в 1750-1751 гг.* Екатеринослав : Тип. Н.А. Андрущенко, VIII.

⁵ Там само.

⁶ Білоконь С. (1988). Яценко Л. Молодший Григорович: уривок [про поїздки на Січ]. *Вітчизна*. 2, 185.

4. Holobutskyi, P.V. (2005). Zelenskyi–Iatsenko Leontii [Zelenskyi-Yatsenko Leontiy]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 3, 324-325. [In Ukrainian].
5. Kuzyk, T. (2005). Koly Luka Yatsenko-Zelenskyi був у Запорізькій Січі? [When did Luka Yatsenko-Zelensky visit Zaporozhye Sich?]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 10, 216-224. [In Ukrainian].
6. Mylchev, V. I. (2011). Kozatski naratyvy XVIII stolittia yak dzherelo vyvchennia sotsialnoi istorii Zaporizhzhia [Cossack narratives of the 18th century as a source for studying the social history of Zaporozhye]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, XXX, 244-251. [In Ukrainian].
7. Попов, А. Р. (1914). «Младший Грыгорович», новооткрытыи памятник по святым местам 18 в. ["Hryhorovych Jr.", a newly opened monument to holy places of the 18th century]. *Trudy 15-ho arkheolohycheskoho s'ezda. Moskva*, 1, 88 – 89. [in Russian].
8. Попов, А.Р. (1911). Младший Грыгорович. Новооткрытыи паломник по св. местам XVIII века. [Hryhorovych Jr.: A Newly Discovered Pilgrim to Holy Places of the 18th Century.]. Kronshtadt. [in Russian].
9. Franko, I. (1983). Zibrannia tvoriv u p'iatdesiaty tomakh. T. 28. Literaturno-krytychni pratsi (1890-1892) [The collection is composed in fifty volumes. Vol. 28. Literary and critical works (1890-1892)]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
10. Chyzhevskiy, D. (1956). Istoriiia ukrainskoi literatury = History of Ukrainian Literature : vid pochatkiv do doby realizmu [History of Ukrainian Literature: from the beginning to the age of realism]. Niu-Iork: UVAN u SShA. [In Ukrainian].
11. Evarnitskii D. I. (1915). Dve poezdki v Zaporozhskuiu Sech Iatcenka-Zelenskogo, monakha Poltavskogo monastyria, v 1750-1751 gg. [Two trips to Zaporizhia Sech by Yatsenko-Zelensky, a monk of the Poltava Monastery, in 1750-1751]. Ekaterinoslav : Tip. K.A. Andrushchenk. [in Russian].